

5. Nemzeti szuverenitás, szuverenizmus és az Európai Unió Lakossági attitűdök Magyarországon, 1995–2023

Tomka Zsófia

---

1. Bevezetés

Az Európai Unióval kapcsolatos diskurzus az utóbbi években mind Magyarországon, mind más tagállamokban egyre erősebben összekapcsolódik a nemzeti szuverenitás kérdéskörével. A mélyebb uniós integrációt ellenző, akár kifejezetten euroszkeptikus politikai szereplők a tagállamok érdekeivel ütköznek, vagy egyenesen ellentétesnek mutatják be az Európai Unió intézményeinek hatásköreit, döntéshozatali mechanizmusait. Míg a csatlakozást megelőző és az azt közvetlenül követő időszakban Magyarországon jóformán teljes politikai konszenzus övezte az európai integráció kívánatos voltát, a helyzet azóta megváltozott, a vélemények polarizáltabbak lettek. A Fidesz-kormányok kommunikációja is ezt tükrözi az elmúlt több mint egy évtizedben.

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a politikai kommunikáción túl a lakossági attitűdökben is tetten érhető-e az EU nemzeti szuverenitást korlátozó tényezőként való azonosítása. Azaz, azoknál az egyéneknél, akik pozitív véleménnyel vannak az EU-ról, kevésbé hangsúlyosan jelennek-e meg szuverenista meggyőződések, illetve fordítva, akik negatívabban ítélik meg az Európai Uniót, azok fontosabbnak tartják-e ezeket. Az elemzésben arra is kitérek, hogy mely társadalmi csoportokban hogyan jelenik meg ez a két kérdés, valamint azok összekapcsolódása. Megvizsgálom továbbá azt is, hogy időben hogyan változott a két jelenség kapcsolata. Feltételezem, hogy az euroszkepticizmus és a szuverenista vélemények egyre inkább kéz a kézben járnak egyéni szinten is. Kutatási kérdéseim megválaszolásához az ISSP-felvétel Nemzeti Identitás blokkjának magyar adatait használom, az 1995., 2003., 2013. és 2023. évi hullámokra fókuszálva.

2. Fogalmi és irodalmi áttekintés

2.1. Szuverenitás és szuverenizmus

Szuverenitás alatt a fogalom modern értelmében egy *végső* hatalmat szokás érteni, amely „egységet és rendet kölcsönöz egy politikai közösségnek” (Walker 2020: 372). Ez a hatalom a modern államrendszerben mind a politikai közösség belső ügyei feletti döntés jogára (*belső szuverenitás*), mind pedig a közösségek közti viszonyok alakítására vonatkozik, tehát például a szerződéskötés jogára vagy arra a koncepcióra, hogy az adott aktor felett nincs más hatalom, amely dönthetne arról, hogyan alakítja a kapcsolatait (*külső szuverenitás*).

A szuverenitás fogalma a korai modernitásig vezethető vissza, Jean Bodin *Hat könyv a köztársaságról* című, 16. században írt művéhez köthető.¹ Azzal, hogy a szuverenitást oszthatatlannak írta le, Bodin célja a francia uralkodó legfelsőbb, abszolút hatalmának elméleti alátámasztása, legitimálása volt, elsősorban a feudális földesurakkal szemben. A későbbi, a 17–18. századból származó népszuverenitás koncepciója szerint a szuverenitás a népé. A francia forradalom idején született 1791-es alkotmány szövegébe már az került, hogy a szuverenitás a nemzeté. Az állam ebből kifolyólag csak a szuverenitás gyakorlója, annak tényleges birtokosa a nemzet. Ezzel a meghatározással a fogalom el lett távolítva konkrét személyektől vagy szociológiai értelemben vett csoportoktól, és egy absztrakt, szimbolikus dimenzióba helyeződött át (Walker 2020). A nemzeti szuverenitás gondolata a nacionalizmus alapjára lett.

Széleskörű használata ellenére a szuverenitás koncepciója analitikus szempontból problematikus. Egyrészt mivel magában foglalja azt, hogy *végső*, abszolút, így jobbra 0–1 játzsmaként mutatja be a politikai konfliktusokat, azaz vagy az egyik fél a szuverén, vagy a másik. Ez azonban nem járul hozzá a társadalmi valóság komplex elemzéséhez. Másrészt a szuverenitásra való hivatkozás tautologikus, amellet, hogy rövide zárja a társadalmi vitákat (Jakab 2020), hiszen döntéseket a szuverenitással legitimálni körülbelül annyit tesz, mint hogy „azért enyém a döntés joga, mert az enyém a *végső* hatalom”. Harmadrészt a szuverenitás fogalma nagyon eltérő tartalmakkal jelenhet meg, például erősen országfüggő, hogy milyen jelentéseket társítanak hozzá az emberek (Friedrich Ebert Stiftung 2021). Negyedrészt nem egyértelmű, hogy a fogalom leíró vagy előíró, azaz arra vonatkozik-e, ami van, vagy arra, aminek lennie kellene (Jakab 2020).

Mindez óvatosságra int a fogalom analitikus célokra való használatakor. Ebből kifolyólag elemzésem során igyekszem elkerülni azt, hogy a szuverenitást,

¹ Magyarul *Az államról* címmel jelent meg válogatás Bodin műveiből (Bodin 1987), amelyben szerepelnek szuverenitáselméletének főbb elemei.

és így a nemzeti szuverenitást objektívan megfigyelhető jelenségként és operacionalizálható fogalomként, annak mértékét egyszerűen mérhetőként tárgyaljam. Helyette a szuverenizmusra mint politikai irányzatra, attitűdre és keretelési módra fókuszálok, ami jobban körülhatárolható. Lényege, hogy vissza kell venni a hatalmat a globális szereplőktől, amelyek lehetnek nemzetközi szervezetek, úgymint az Európai Unió, vagy tisztán gazdasági szereplők, úgymint globális vállalatok, és meg kell erősíteni a (nemzet)államokat. Ennek alapja a nemzeti szuverenitás gondolata. A szuverenizmus az elmúlt időszakban a globalizációra és az európai integrációra való reakcióként egyre inkább felerősödött. Számos probléma jelenik meg ilyen keretelésben a politikai térben: a migráció témája, az orosz–ukrán háborúra adott nemzetközi reakciók, gazdasági kérdések, mint például az EU-ban az euró bevezetése stb. A kutatások a szuverenizmust mind a kínálati, mind a keresleti oldalon, azaz egyéni szinten, a nacionalizmushoz, a populizmushoz és a globalizációellenes attitűdökhöz kötik (Fabbrini–Zgaga 2024; De Spiegeleire *et al.* 2017; Mazzolini–Ivaldi 2022).

2.2. Az Európai Unióval kapcsolatos attitűdök és a szuverenizmus összekapcsolódása

Európában a szuverenista keretelés ma elsősorban az Európai Unióhoz, az európai integráció kérdésköréhez kapcsolódik. Eszerint az Unió működésének logikája, döntéshozatali mechanizmusai, és főként az integráció mélyítése korlátozzák a nemzeti szuverenitást. Egy másik álláspont szerint ugyanakkor éppen a nemzetközi jog és a nemzetközi szervezetek teszik lehetővé a nemzet-államok fennmaradását, másképpen csak a legerősebb államok szuverenitása lenne garantálva (Walker 2020). Ehhez részben kapcsolódik az a nézet, hogy az EU a kis európai államok összefogásával jobb pozícióban van, mint a tagállamok külön-külön, így felfogható akár a nemzetközi viszonylatban kis európai nemzetállamok megmentőjeként is (Milward 2000).

Mindezek alapján elméleti síkon nem magától értetődő az Európai Unió és a nemzeti szuverenitás összekapcsolódásának mikéntje. Ezt az is alátámasztani látszik, hogy a gyakorlatban a politikai pártok által használt szuverenista keretelés nem egységesen jelenik meg az egész Unióban, a nyugati tagállamokban inkább a gazdasági szuverenizmus dominál, míg a keletiekben a kulturális szuverenizmus (Fabbrini–Zgaga 2022).

Kérdés tehát, hogy a lakossági attitűdökben hogyan kapcsolódik össze a kettő. Az Európai Unióval kapcsolatos attitűdök *multidimenziionalitásából* következően lehetséges, hogy az európai integrációs folyamat bizonyos aspektusait támogatják az emberek, más aspektusait azonban nem (Boomgaarden *et al.* 2011). Ennek

folytán az euroszkepticizmus és az EU támogatása nem feltétlenül zárják ki egymást, lehet például, hogy pragmatikus okokból támogatja valaki országának EU-tagságát, mert hasznosnak ítéli, ellenzi ugyanakkor az integráció mélyítését, mert azt a nemzeti szuverenitás korlátozásaként fogja fel.

2.3. Magyarország és az Európai Unió kapcsolata a csatlakozás óta

Magyarország EU-csatlakozását 2004-ben viszonylagos társadalmi és politikai konszenzus övezte (Karácsony 2004). 2003-ban a csatlakozásról szóló népszavazáson az érvényesen szavazók 84%-a a belépés mellett tette le a voksát, és a politikai pártok is egységes álláspontot képviseltek az ügyben. Azonban míg az EU-tagság kérdésében azóta is töretlenül az azt pártolók vannak többségben a lakosság körében, az ország Unióhoz való viszonya korántsem felhőtlen. A Fidesz-kormányok a párt 2010-es hatalomra kerülését követően egyre több ügy mentén kerültek konfliktusba az EU-val, melynek véleménye szerint a magyar kormány számos intézkedésével az ország demokratikus működését építi le. A Fidesz ezzel szemben arra hivatkozott, hogy az EU be akar avatkozni az ország belügyeibe.

E folyamat a 2010-es médiatörvény, a túlzottdeficit-eljárás, a magánnyugdíjpénztárak felszámolása, és az ország alaptörvényének módosításai körüli vitákkal kezdődött. Fontos állomás volt 2015-ben a menekültválság, ekkortól erősödött fel az EU mint ellenségkép. Ezt követte 2016-ban a kvótanépszavazás, az *Állítsuk meg Brüsszelt* nemzeti konzultáció, az EU válaszaként 2018-ban a Sargentini-jelentés a magyar demokrácia és jogállam helyzetéről, illetve 2019-ben az akkori Európai Bizottsági elnök, Jean-Claude Juncker elleni plakátkampány. A konfliktust tovább élezte az ún. jogállamisági mechanizmus elindítása Magyarországgal szemben, amely a felzárkóztatási források folyósításának felfüggesztéséhez vezetett. Magyarország eközben több ügyben vétóval akadályozta az uniós döntéshozatalt, a legutóbbi példa erre az orosz–ukrán háborúval kapcsolatban az Oroszország elleni szankciók, illetve az Ukrajnának juttatott segélyek ellenzése.

Más (szélső)jobboldali európai pártokhoz hasonlóan az EU-val kapcsolatos konfliktusokat elsősorban a nemzeti szuverenitás korlátozására tett kísérletekként keretezi a Fidesz, illetve egyébként is egyre inkább e fogalom mentén határozza meg politikai céljait. Erre példa a közelmúltból a 2023-ban elfogadott szuverenitási törvény², és ehhez kapcsolódóan a Szuverenitásvédelmi Hivatal felállítása, amely a törvény szövege szerint azokat a szereplőket hivatott ellenőrizni, amelyek tevékenysége veszélyt jelenthet Magyarország szuverenitására nézve.

² 2023. évi LXXXVIII. törvény a nemzeti szuverenitás védelméről, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a2300088.tv>.

Vannak arra mutató jelek, hogy a Fidesz szavazóival és általában a lakossággal rezonál mind a tágabb értelemben vett szuverenista retorika, mind az EU-val kapcsolatos nézetek szuverenista keretbe ágyazása. A Policy Solutions elemző intézet egyik 2024-es kiadványa szerint a magyar uniós tagság legnagyobb hátrányaként a nemzeti szuverenitás csökkenését említette a válaszadók mintegy 15%-a, mely aránnyal ez a második leggyakrabban adott válasz volt erre a kérdésre. Emellett az elemző intézet az uniós tagság kérdésén túlmenő, összetett euroszepticismus indexe is növekedést jelez az EU-val szemben kritikusok arányát tekintve az elmúlt néhány évben (Bíró-Nagy – Szászi 2024). Szintén ebben a tanulmányban mutatták ki azt, hogy az egyes közpolitikai dimenziók uniós hatáskörbe kerülésével kapcsolatos attitűdök által definiált szuverenisták aránya nőtt az utóbbi három évben (*ibid.*).

A fentiek figyelembevételével tanulmányomban három fő kérdést járok körül. Először is, hogyan alakultak Magyarországon az Európai Unióval kapcsolatos attitűdök különböző dimenziókban az elmúlt három évtizedben? Milyen trendeket látunk az ország EU-tagságáról, illetve a szuverenitáskérdésként is keretezhető integrációról alkotott vélemények tekintetében? Másodsor, hogyan befolyásolja a lakossági attitűdöket az egyre gyakrabban használt szuverenista retorika? Hogyan változott, illetve nőtt-e a szuverenisták aránya az elmúlt időszakban? Harmadsor, hogyan függnek össze a szuverenizmus és az Európai Unióval kapcsolatos attitűdök? Időben hogyan változott a viszonyuk? Mely társadalmi csoportokban hogyan jelennek meg a két kérdésről alkotott vélemények?

3. Adatok és módszerek

A tanulmány az ISSP (*International Social Survey Programme*) *Nemzeti Identitás* blokkjának Magyarországra vonatkozó adataira támaszkodik. Az ISSP kérdőíveiben 1995 óta szerepelnek olyan kérdések, amelyek segítségével fel lehet mérni a válaszadók EU-val és egyes szuverenizmuskérdésekkel kapcsolatos attitűdjeit. Annak érdekében, hogy nyomon követhetőek legyenek az EU-csatlakozást megelőző időszak, illetve az azóta eltelt két évtized trendjei, az 1995-ös, 2003-as, 2013-as és 2023-as adatfelvételek adatait elemzem³.

A szuverenitással kapcsolatos lakossági attitűdöket a felmérések egy olyan kérdéscsoportjának segítségével vizsgálom, amely arra kérdez rá, hogy a válaszadó mennyire ért egyet különböző szuverenitással kapcsolatos állításokkal. Ezek két típusra oszthatóak.

³Az ISSP 2023-as hullámának magyarországi adatfelvétele 2024. januárban készült, ennek ellenére itt 2023-as adatként hivatkozom rá.

1. Gazdasági témájú állítások:

- „Magyarországnak korlátoznia kellene a külföldi termékek behozatalát, hogy védje a gazdaságát.”
- „A nagy külföldi vállalatok egyre inkább sértik a magyar vállalkozások érdekeit” (1995-ben nem szerepelt).
- „Nem lenne szabad megengedni, hogy külföldiek földet vásárolhassanak Magyarországon.”

2. Politikai témájú állítások:

- „Néhány olyan probléma esetében, mint például a környezetszennyezés, a nemzetközi szervezeteknek (pl. ENSZ), legyen joga rákényszeríteni az országokat a probléma megoldására.”
- „Magyarországnak még akkor is a saját érdekeit kell követnie, ha ez más nemzetekkel való konfliktushoz vezet.”⁴

A kérdőív a véleményeket ötfokú skálán mérte, amelynek a háromértékűre kódolt változatát ('nem ért egyet'; 'egyedül ért meg nem is'; 'egyedül ért meg') használtam az elemzés során. Az Európai Unióval kapcsolatos attitűdöket négy kérdés alapján mutatom be:

1. „Ön szerint Magyarországnak inkább hasznos vagy káros az Európai Unió tagsága?” (1995-ben feltételes módban, 2003-ban jövő időben szerepelt a kérdés) – ötfokú skála háromfokúra kódolva, átkódolt válaszkategóriák: 'nagyon hasznos'; 'valamennyire hasznos'; 'nem hasznos'⁵.
2. „Ha most népszavazást tartanának arról, hogy Magyarország tag maradjon vagy kilépjen az Európai Unióból, akkor Ön a tagság mellett / a tagság ellen, a kilépés mellett szavazna?” (1995-ben nem szerepelt).
3. „Magyarországnak még akkor is be kell tartania az Európai Unió döntéseit, ha az adott döntéssel nem ért egyet” (1995-ben és 2003-ban nem szerepelt) – ötfokú skála háromfokúra kódolva, eredeti válaszkategóriák: 1 – 'egyáltalán nem ért egyet'; 5 – 'teljesen egyetért’.
4. „Ön hogy véli: az Európai Uniónak általában sokkal több, több, ugyanannyi, kevesebb vagy sokkal kevesebb hatalmának kell lennie, mint a tagállamok kormányainak?” – az eredeti ötfokú skála háromfokúra kódolva: 'több'; 'ugyanannyi'; 'kevesebb hatalom’.

E négy kérdésre adott válaszok alapján arról mondhatunk valamit, hogy hogyan változott a magyarok álláspontja az EU-tagság hasznosságát illetően, és hogy

⁴A kérdésblokk más szempontból történő elemzését tartalmazza e kötetben Csepeli György és Örkény Antal elemzése.

⁵1995-ben csak két válaszlehetőség volt: 'hasznos', illetve 'nem hasznos’.

a lakosság számára mennyire fontosak a nemzetállami keretek egy szupranacionálisabb EU-val szemben.

Elemzésemben a leíró statisztikák által mutatott kép ismertetése mellett egy, a szuverenitással kapcsolatos kérdésekre adott válaszok összesítésével előállított indexet is bemutatok, amely azt méri, hogy a válaszadó számára mennyire fontos a szuverenitás szempontja. Arra is kísérletet teszek, hogy felmérjem, mely csoportok különböztethetők meg a magyar társadalomban uniós attitűdök tekintetében, illetve aszerint, hogy mely területen és milyen mértékben hangsúlyozzák a szuverenitás fontosságát. Lineáris regressziós modellek segítségével vizsgálom, hogy a szuverenizmusindex a vizsgált években miként függ össze a népesség Unióval kapcsolatos attitűdjeivel, illetve különböző szociodemográfiai változókkal. Végül azt szemléltetem, hogy időben hogyan változott a szuverenizmuscsoportok pártpreferencia és EU-s attitűdcsoportok szerinti megoszlása.

4. A szuverenista és az Európai Unióval kapcsolatos attitűdök alakulása Magyarországon 1995 és 2023 között

4.1. Szuverenitáskérdésekkel kapcsolatos attitűdök

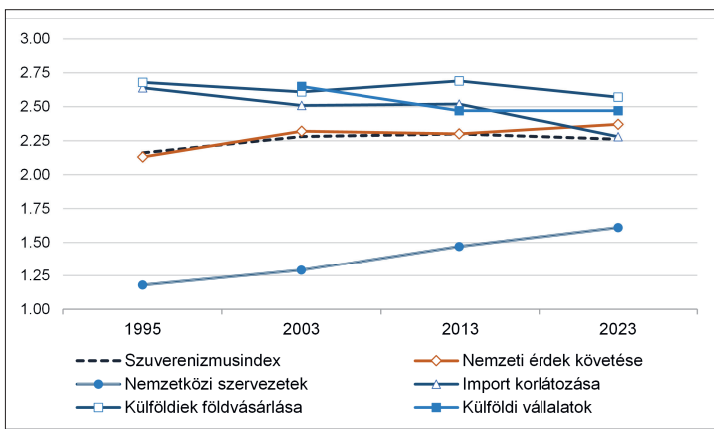
Bár a szuverenitás problematikája ma Magyarországon elsősorban az Európai Unió vonatkozásában jelenik meg, az erről alkotott vélemény egy általánosabb beállítódást jelent azzal kapcsolatban, hogy hogyan kellene szerveződnie a világnak, abban mi a (nemzet)államok szerepe, és milyen szereplők, jelenségek veszélyeztethetik ezt. Így nem teljesen magától értetődő, hogy az EU mindig is mint a nemzeti szuverenitásra veszélyt jelentő szereplő volt azonosítva, és ebből kifolyólag az EU-s attitűdök és a szuverenizmus között mindig is szoros kapcsolat állt fenn. Ezért tehát érdemes megnézni, miként vélekednek a magyarok általánosságban a szuverenitásspont fontosságáról. Ezt a nemzetközi szervezetek szerepéről, a nemzeti érdek más országokkal szemben való érvényesítéséről (politikai szuverenitás), valamint az import korlátozásáról, a külföldiek magyarországi földvásárlásáról, és a külföldi vállalatokról alkotott vélemények (gazdasági szuverenitás) segítségével mértem.⁶

Az 1. ábra a szuverenitással kapcsolatos kérdésekre adott válaszok átlagainak időbeli változásait mutatja be. Szerepel rajta továbbá az öt változó egyéni szinten összesített átlagának alakulása, szuverenizmusindex néven.⁷

⁶ Az állítások pontos szövegezését lásd a tanulmány 3. fejezetében.

⁷ Fontos kiemelni, hogy 2003-ban, 2013-ban és 2023-ban van egyfajta kiegyensúlyozatlanság a szuverenizmusindexben, mivel a gazdasági szuverenizmus dimenzió mögött három, a politikai dimenzió mögött csak két kérdés áll. 1995-ben két-két kérdés a két dimenzió alapja.

1. ábra. A szuverenizmusindex és alkotóelemei átlagának időbeli változása Magyarországon, 1995–2023 (magas érték: szuverenista álláspont)

Forrás: Saját számítások az ISSP 1995., 2003., 2013. és 2023. évi magyar adatai alapján. A 2023-as hullám adatfelvétele 2024. januárban történt.

Megjegyzések: Az értékek értelmezése: 1 – 'nem ért egyet'; 2 – 'egyét is ért meg nem is'; 3 – 'egyért' a szuverenista állásponttal. 1995-ben a külföldi vállalatokkal kapcsolatos kérdés nem szerepelt a kérdőívben, így arra az évre az index is csak a fennmaradó négy kérdésből áll össze.

A magas értékek a szuverenista álláspontot jelentik. Innen az olvasható le, hogy a háromértékűre kódolt kérdések összesített átlaga, habár egy kevéssel nőtt, nem változott számottevően az elmúlt három évtizedben, értéke 2,15 és 2,3 körül mozog. Mivel az index minimuma 1, semleges értéke 2, és maximuma 3, ez enyhe eltolódást jelent a szuverenista álláspont felé. Más a helyzet ugyanakkor, ha az egyes állításokat külön-külön vizsgáljuk meg. Az látszik egyrészt, hogy minden kérdéselem minden vizsgált évben a szuverenizmushoz áll közelebb, feltűnő kivétel a nemzetközi szervezetek beavatkozásáról szóló, amely rendre messze 2 alatti értékkel szerepel. Ehhez hozzájárulhat, hogy az állítás a környezetszennyezést hozza példának olyan problémára, amelynek megoldásában a nemzetközi szervezetek elsőbbséget kell, hogy élvezzenek az állami szinttel szemben. Ez pedig, bár csökkenő mértékben, de többé-kevésbé konszenzusos álláspont. Továbbhaladva, 1995-ben még a két gazdasági szuverenitással kapcsolatos elem átlaga volt egyértelműen a legmagasabb, mára az ötből négy állításnak hasonló értéke van.

Növekedés a két politikai szuverenitáshoz kötődő állításban figyelhető meg, míg csökkenés az import korlátozásával kapcsolatos szuverenista álláspont elterjedtségében látható. Az átlagok időbeli trendjei alapján az rajzolódik ki, hogy míg a gazdasági szuverenitásnak kisebb jelentőséget tulajdonítanak a magyarok,

mint korábban, a politikai szuverenitás némileg fontosabbá vált számukra. Ezt is szemlélteti az *1. táblázat*, amely a kérdésblokkra adott válaszok szerint négy csoportot különböztet meg:

- *szuverenisták*, akik mind a politikai, mind a gazdasági kérdésekben szuverenista állásponton vannak;
- *gazdasági szuverenisták*, akik csak a gazdasággal kapcsolatos kérdéseket tartják fontosnak;
- *politikai szuverenisták*, akik csak a politikai szuverenitással kapcsolatos kérdéseket tartják fontosnak;
- *nem szuverenisták*, akiknek sem a gazdasági, sem a politikai kérdésekben nincsenek szuverenista nézeteik.

1. táblázat. *A szuverenitáskérdésekkel kapcsolatos vélemények alapján alkotott csoportok eloszlása Magyarországon, 1995–2023 (%)*

	1995	2003	2013	2023
Nem szuverenista	17	13	15	23
Gazdasági szuverenista	66	67	64	52
Politikai szuverenista	2	3	5	5
Szuverenista	15	17	17	20
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
(N)	(1000)	(1021)	(1007)	(985)

Forrás: Saját számítások az ISSP 1995., 2003., 2013. és 2023. évi magyar adatai alapján. A 2023-as hullám adatfelvétele 2024. januárban történt.

Megjegyzés: Az összehasonlíthatóságot korlátozza, hogy 1995-ben csak két gazdasági szuverenitással kapcsolatos kérdés szerepelt a kérdőívben, szemben a későbbi hárommal.

Az *1. táblázat* e csoportok eloszlásának alakulását mutatja be 1995 és 2023 között. Itt is azt látjuk, hogy a szuverenitással kapcsolatos attitűdök időben elég stabilnak mondhatóak, illetve a valamilyen vonatkozásban szuverenisták aránya igen magas, 87% és 77% között mozog. A magyarok abszolút többsége van szuverenista véleményen gazdasági kérdésekben, bár csökkenő mértékben. A kizárólag politikai szuverenizmus nem jellemző, ám a lakosság körülbelül egyötöde mindkét vonatkozásban szuverenista állásponton van, egynegyedük pedig egyik vonatkozásban sem.

4.2. Tagság és integráció: az Európai Unióval kapcsolatos attitűdök

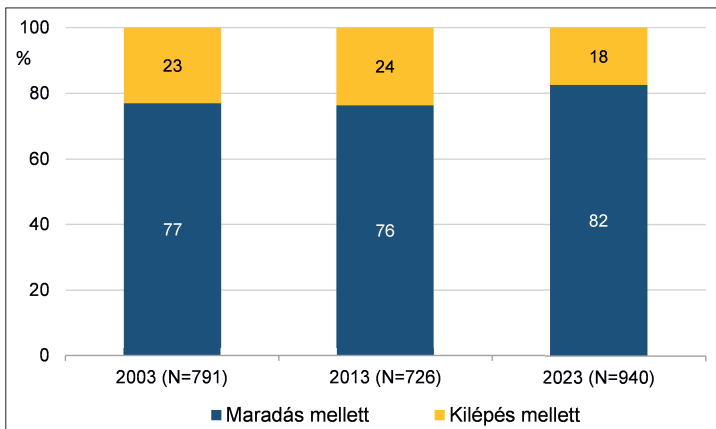
Annak érdekében, hogy az EU-val kapcsolatos attitűdök elmúlt 20–30 évre jellemző trendjeit fel tudjuk mérni, azok multidimenzionalitását szem előtt tartva fontos kiemelni, hogy bár az EU-tagságról alkotott vélemény egy alapvető indikátor, nem csupán ennek alakulását érdemes elemezni.

Gyakori például azon (látszólagos) ellentmondás felvetése, hogy bár a magyar lakosság túlnyomó többsége az Európai Unió keretein belül képzei el az ország jövőjét (az ilyen irányú felmérések évtizedek óta rendre 70-80% körüli értékre mérik a tagság támogatottságát), mégis egy, az EU-val folytonos konfliktusban lévő pártot juttat kormányra közel másfél évtizede. A kulcs itt éppen a nemzeti szuverenitás kérdéskörében lehet, amely az elsődleges módja annak, ahogyan a Fidesz keretezi az EU-val való konfliktusait (lásd 2.3. *alfejezet*). Az EU-tagság pártolásán, annak hasznosságáról alkotott véleményeken túl meg kell tehát vizsgálni azt is, hogy a lakosság milyen szerepet szán az EU-nak a nemzetállami keretekhez képest. Ennek megfelelően az alábbiakban az EU-hoz való viszony mindkét aspektusát elemzem.

Arra a kérdésre, hogy egy mostani népszavazáson Magyarország EU-tagsága vagy a kilépés mellett szavazna, a megkérdezettek mintegy négyötöde azt válaszolta, hogy a maradás mellett döntene (2. *ábra*). 2003-ban és 2013-ban szinte megegyezik a két adat, 77%, illetve 76% az uniós tagságot támogatók aránya, míg 2023-ban már valamivel magasabb, 82%. Ez nagyjából megfelel más mérések eredményeinek. Az ISSP 2023-as hullámához időben legközelebb eső Eurobarometer 2024. tavaszi adatfelvétele alapján Magyarországon az érvényes választ adók 76%-a nem értett egyet a kijelentéssel, hogy az ország jövője szempontjából jobb lenne, ha nem lenne EU-tag. Ezzel az értékkel az ország 3 százalékponttal az uniós átlag felett helyezkedik el. Abban a vonatkozásban, hogy az emberek mennyire ítélik hasznosnak az uniós tagságot, már differenciáltabb véleményeket látunk, illetve nagyobb időbeli változásokat is (3. *ábra*). Azok aránya, akik károsnak látják Magyarország uniós tagságát, csökkenő tendenciát mutat (1995-ben és 2003-ban még 13%, később 9%, illetve 6%). Feltűnő ugyanakkor, hogy 2013-ban mennyivel alacsonyabb azok aránya, akik nagyon hasznosnak gondolják a tagságot, az előző és a rákövetkező évtized egyharmad körüli értékéhez képest csupán 19%.

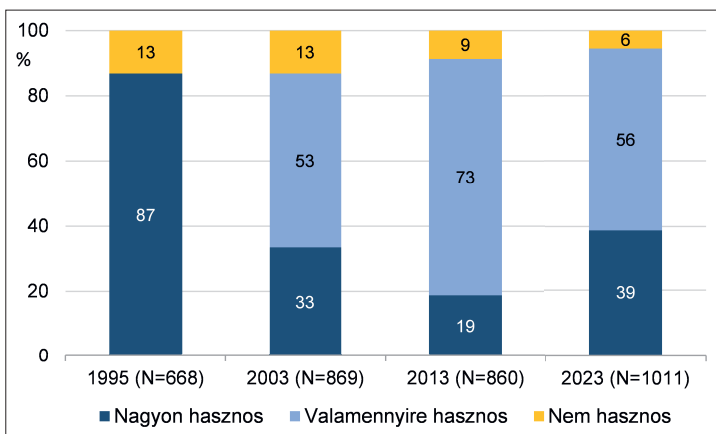
A szuverenitáskérdésekkel kapcsolatos vélemények megoszlását két kérdéssel tudjuk mérni: (1) az uniós jog elsőbbségének támogatása; (2) mennyi hatalma legyen az EU-nak a tagállamok kormányaihoz képest. Az előbbire vonatkozóan csak a 2013-as és 2023-as adatfelvételben szerepelt kérdés, és a válaszok alapján 2023-ban az emberek nagyjából fele (51%) gondolta úgy, hogy Magyarországnak még akkor is be kell tartania az Európai Unió döntéseit, ha azokkal nem ért egyet (4. *ábra*). További 28% nem tudott dönteni a kérdésben és 21% nem értett vele egyet. 2013-hoz képest az uniós jog elsőbbségét ellenzők aránya állandó maradt, csökkent a dönteni nem tudóké és nőtt az azt támogatóké. Az utóbbi kérdésben hasonló ártrendeződések figyelhetünk meg a három időpontban, mint az EU-tagságéban. 2003-ban még a lakosság több mint egyharmada (35%) adott volna több hatalmat az EU-nak, mint a tagállami kormányoknak, míg 2013-ban csak 15%, 2023-ban pedig visszaugrott a belépés előtti évet megközelítő szintre, 27%-ra (5. *ábra*).

2. ábra. „Ha most népszavazást tartanának arról, hogy Magyarország tag maradjon vagy kilépjen az Európai Unióból, akkor Ön a tagság mellett/ a kilépés mellett szavazna?” – az érvényes válaszok megoszlása, 2003–2023 (%)

Forrás: Saját számítások az ISSP 2003., 2013. és 2023. évi magyar adatai alapján. A 2023-as hullám adatfélévétele 2024. januárban történt.

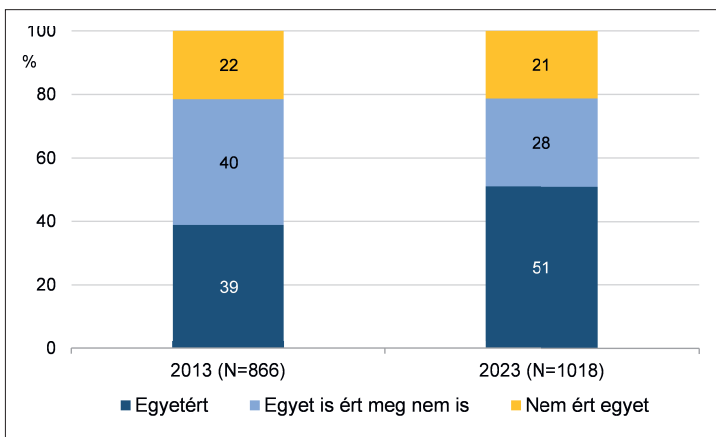
3. ábra. „Ön szerint Magyarországnak inkább hasznos vagy káros az Európai Unió tagság?” – az érvényes válaszok megoszlása, 1995–2023 (%)

Forrás: Lásd 2. ábra.

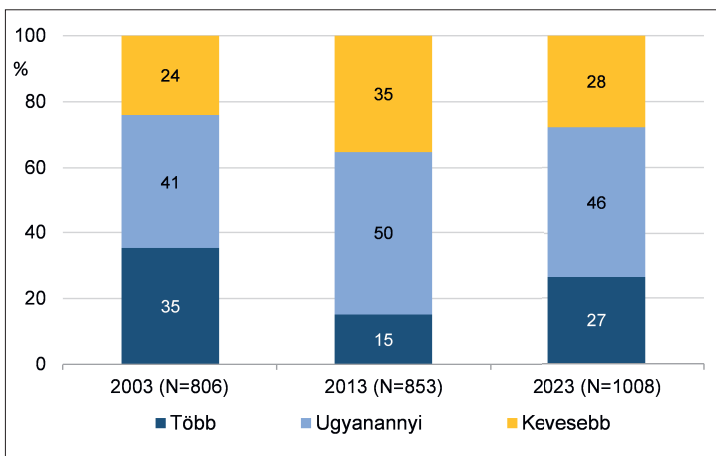
Megjegyzések: 1995-ben csak két válaszlehetőség volt a kérdésre: 'hasznos', illetve 'nem hasznos'. 2003-ban, 2013-ban és 2023-ban a kérdéseket ötfokú skálán kérdezték, amit háromfokúra kódoltam (lásd a tanulmány 3. fejezetét).

4. ábra. „Magyarországnak még akkor is be kell tartania az Európai Unió döntéseit, ha az adott döntéssel nem ért egyet.” – az érvényes válaszok megoszlása, 2013–2023 (%)

Forrás: Saját számítások az ISSP 2013. és 2023. évi magyar adatai alapján. A 2023-as hullám adatfelvétele 2024. januárban történt.

5. ábra. „Az Európai Uniónak több, ugyanannyi vagy kevesebb hatalmának kell lennie, mint a tagállamok kormányainak?” – az érvényes válaszok megoszlása, 2003–2023 (%)

Forrás: Lásd 4. ábra.

A legutóbbi évben a lakosság közel fele (46%) egyenlő hatalmat adna, míg 27% e tekintetben szuverenistának mondható. A 2024. tavaszi Eurobarometer hasonló kérdésére adott válaszok szerint a magyarok 62%-a egyetért azzal, hogy a jelenleginél több döntést kellene uniós szinten meghozni, amely 4 százalékponttal meghaladja az EU-átlagot. Az ISSP adataitól eltérő arány a különböző kérdésmegfogalmazásból adódhat.

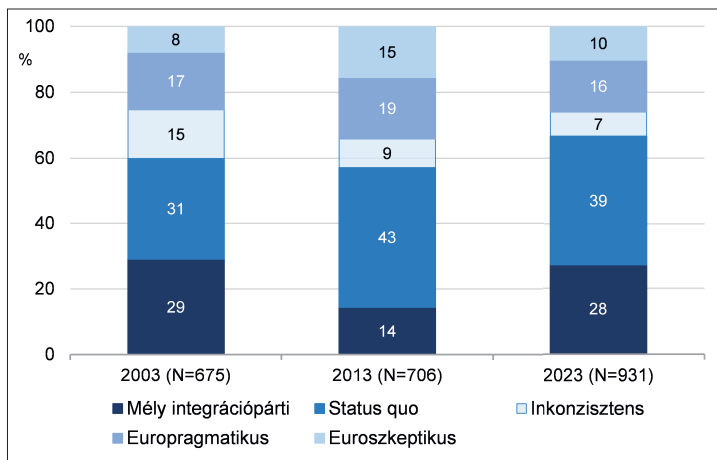
E két aspektust, a tagság támogatását és az integráció mélységével kapcsolatos véleményeket összevonva átfogóbb képet kaphatunk a magyar lakosság attitűdszerkezetéről. E két változó alapján öt csoportba soroltam a válaszadókat:⁸

1. *Mély integrációpártiak* azok, akik támogatják az ország EU-tagságát, és a mély integrációt is.
2. A *status quo*-t fenntartani kívánók tagságpártiak és ugyanannyi hatalmat adnának az EU-nak és a tagállamoknak (bár az EU és a tagállamok egymáshoz viszonyított tényleges hatalmáról lehet vitatkozni, értelmezésében az egyenlő hatalom opciót választók „ne változzon semmi” megfontolásból tették ezt).
3. Az *inkonzisztens* képet mutatók ugyan az EU-ból való kilépésre szavaznának, de vagy ugyanannyi, vagy több hatalmat adnának az európai uniós intézményeknek.
4. Az *europragmatikusok* az EU-ban való maradás mellett szavaznának, ám kevesebb hatalommal ruháznák fel az EU-t, mint az egyes országok kormányait.
5. Az *euroszkeptikusok* konzisztensen EU-ellenesek, azaz kiléptetnék az országot, és ellenzik a tagállamokéval megegyező vagy azt meghaladó hatalmát.

Az eredmények alapján 2023-ban a magyar társadalomban a *status quo*-t fenntartani kívánók alkotják a legnépesebb csoportot (39%) (6. ábra). Számban őket követik a mély integrációpártiak (28%), 7%-uk adott inkonzisztens válaszokat, 16%-uk europragmatikus és 10%-uk tartozik az euroszkeptikusok csoportjába. Ezek az arányok igen hasonlóak a 2003-as adatokhoz, bár akkor többen voltak az inkonzisztens csoportba tartozó kilépéspártiak. A 2013-as adatok itt is kiugróak a másik két évhez képest: ekkor jóval nagyobb arányt képviseltek az euroszkeptikusok (15%), és 2023-hoz képest csupán feleannyian támogatták a mély integrációt (14%).

⁸ Ehhez Bíró-Nagy András és Szászi Áron 2024-es, korábban már hivatkozott tanulmányát vettem alapul, akik szintén e két dimenzió mentén alkottak csoportokat, és azok eloszlását vizsgálták 2021-ben és 2023-ban a magyar társadalomban. Elemzésükben öt csoportot különböztettek meg: a *konzisztens* és *inkonzisztens kilépéspártiakat* (előbbieket kilépéspártiak és integrációellenesek, az utóbbiak kilépéspártiak, ugyanakkor integrációpártiak), a „*Nemzetek Európája*” elvet támogatókat (tagságpártiak, de integrációellenesek), az *européereket* (tagság- és integrációpárti) és a *bizonytalanokat* (nem tudnak dönteni) (Bíró-Nagy – Szászi 2024).

6. ábra. Az EU-tagsággal és az integráció mélységével kapcsolatos attitűdökből képzett csoportok megoszlása, 2003–2023 (%)

Forrás: Saját számítások az ISSP 2003., 2013. és 2023. évi magyar adatai alapján. A 2023-as hullám adatfelvétele 2024. januárban készült.

Összességében azt mondhatjuk, hogy bár az EU-val kapcsolatos attitűdök viszonylag stabilan és egyértelműen pozitívak a csatlakozás körüli időszak óta, 2013-ban csökkenést mutat a kedvező megítélés, amely 2023-ra visszaugrik.⁹ Ez a helyzet akkor is, ha kizárólag a tagsággal vagy az integráció mélységével kapcsolatos attitűdöket nézzük, és akkor is, ha a két dimenziót egyben vizsgáljuk. Fontos kiemelni továbbá, hogy ugyan a magyarok nagy többsége az Európai Unió tagjának szeretné tudni az országot, csak egyharmaduk híve a mélyebb integrációnak. Jelentős tehát azok aránya, akik nagy fontosságot tulajdonítanak a tagállami kereteknek egy szupranacionálisabb EU-val szemben.

⁹Hasonló trendet látunk a TÁRKI Omnibusz vizsgálatai alapján 2012 és 2022 között: 2013-ig alacsony szinten mozog az EU pozitív megítélése (kevésbé 50% alatt), 2015-ig erőteljesen 70% fölé nőtt, majd minden bizonnyal a menekültválság hatására 2016-ra hirtelen 60%-ra esett vissza, ezt követően 2020-ig 80% fölé emelkedett, s az azt követő két évben ismét kevéssel 70% feletti értékre csökkent, amely a 2015-ös szintnek felel meg (Tóth 2022).

5. Az EU-val és a szuverenitással kapcsolatos attitűdök összefüggései és egyéni meghatározói

5.1. Regressziós modellek

Az EU-val és a szuverenitáskérdésekkel kapcsolatos attitűdök közti összefüggéseket lineáris regressziós modellek segítségével vizsgálom (2. táblázat). Ezek függő változója a szuverenizmusindex, amely a következő kérdéseket tartalmazza¹⁰: nemzetközi szervezetek szerepköre, nemzeti érdekek követése, külföldiek földvásárlása, import korlátozása és a külföldi vállalatok hatása (lásd 4.1. alfejezet). A fő magyarázó változó 1995-ben az egyetlen EU-val kapcsolatos kérdésen alapul, amely az EU hasznosságáról alkotott véleményre vonatkozik. A későbbi évek modelljeiben az EU-tagsággal és -integrációval kapcsolatos attitűdök alapján képzett csoportok adják a magyarázó változó kategóriáit (lásd 4.2. alfejezet). Minden évben szerepel továbbá magyarázó változóként a válaszadó neme, életkora (korszoportokra bontva), iskolai végzettsége, lakóhelyének településtípusa, társadalmi státusza (önelhelyezés), munkaerőpiaci helyzete, valamint pártpreferenciája. (Az egyes évek változóinak részletesebb leírását lásd a 2. táblázathoz tartozó Megjegyzésben.)

Az 1995-ös modell azt mutatja, hogy a 70 éves és annál idősebbek inkább szuverenisták, mint a legfiatalabb korszoport tagjai, a falusiak inkább azok, mint a nagyvárosiak, a középfokú végzettségük pedig kevésbé, mint az alapfokú végzettséggel rendelkezők. Egyéb jellemzők szerint nem látszik szignifikáns különbség az egyes csoportok tagjai között, így az EU hasznosságáról alkotott vélemény szerint sem. 2003-ban a vizsgált változók közül csupán életkor és pártpreferencia szerint van eltérés: a 60–69 évesek inkább szuverenisták, illetve az MSZP és az SZDSZ szavazói kevésbé azok, mint a Fideszt támogatók. Az EU-val kapcsolatos attitűdök továbbra sem meghatározóak e tekintetben, még a mély integráció mellettiek és az euroszeptikusok között sincs szignifikáns eltérés. 2013-ra azonban ez a kép megváltozik, az inkonzisztens, de kilépéspártiak és az euroszeptikusok számára is fontosabb a szuverenitás, mint a mély integrációpártiak számára. A Fidesz támogatói ekkor is mindkét másik nagyobb pártnál szuverenistábbak. 2023-ban megmaradnak ezek az összefüggések, a Fidesz-szimpatizánsok mind az ellenzéki összefogás, mind az egyéb kisebb pártok szavazóinál, mind a nem szavazóknál szuverenistábbak, egyedül a Mi Hazánk támogatóinál nem. 2023-ra az EU-s attitűdök szerint még inkább elkülönülnek az egyes csoportok, az inkonzisztensek, az europragmatikusok és az euroszeptikusok is fontosabbnak tartják a szuverenitáscsomponatot, mint a mély integrációpártiak.

¹⁰Ahogy erre már korábban felhívtuk a figyelmet, a külföldiek földvásárlásával kapcsolatos kérdés 1995-ben nem szerepelt a kérdőívben, így az 1995-ös indexben és modellben sem.

2. táblázat. *Regressziós modellek: a szuverenizmusindex és az EU-s attitűdcsoportok összefüggése, 1995–2023 (a modellek β -együtthatói)*

Magyarázó változók	Függő változó: Szuverenizmusindex			
	1995 (4 elem)	2003 (5 elem)	2013 (5 elem)	2023 (5 elem)
<i>Nem</i> (ref.: Férfi)				
Nő	0,03	-0,01	0,01	0,01
<i>Korcsoport</i> (ref.: 18–29 éves)				
30–39 éves	0,03	0,08	-0,09	-0,13
40–49 éves	0,09	0,13	-0,08	-0,09
50–59 éves	0,10	0,09	0,003	-0,10
60–69 éves	0,14	0,16**	0,01	0,02
70+ éves	0,28***	0,15	-0,09	-0,03
<i>Iskolai végzettség^a</i> (ref.: 8 általános)				
Szakmunkás	-0,17***	0,05	0,03	-0,12**
Érettségi		-0,01	-0,05	-0,16***
Felsőfokú	-0,16	-0,15	-0,10	-0,19***
<i>Településtípus</i> (ref.: Nagyváros)				
Kisváros/előváros	0,04	0,07	0,01	0,13***
Falu	0,11***	-0,001	-0,06	0,08
<i>Szűz^b</i> (ref.: 1–3. decilis)				
4–6. decilis	0,04	0,01	-0,03	-0,01
7–10. decilis	0,09	-0,04	0,03	-0,03
<i>Munkaerőpiaci helyzet</i> (ref.: Foglalkoztatott)				
Munkanélküli	0,05	-0,16	-0,10	0,17
Tanuló / gyakornok	0,16	0,06	-0,11	0,05
Nyugdíjas	-0,02	-0,09	-0,04	0,05
Egyéb inaktív	0,05	-0,002	-0,02	0,07
<i>Pártpreferencia^c</i> (ref.: Fidesz)				
MSZP	-0,11	-0,17***	-0,20***	–
SZDSZ	-0,11	-0,39***	–	–
MDF	0,01	–	–	–
KDNP	0,05	–	–	–
Független Kisgazdapárt	0,10	–	–	–
LMP	–	–	-0,27**	–
Jobbik	–	–	0,02	–
Ellenzéki összefogás	–	–	–	-0,26***
Mi Hazánk	–	–	–	0,07
Egyéb párt	-0,10	0,06	–	-0,18**
Nem szavazott / nem szavazna ^d	-0,02	-0,09	0,03	-0,15***
<i>EU-tagság hasznossága</i>	0,07	–	–	–
<i>EU-s attitűdcsoport</i> (ref.: Mély integrációpárti)				
Status quo	–	0,03	-0,08	0,05
Inkonzisztens	–	-0,01	0,15***	0,29***
Europragmatikus	–	0,002	-0,05	0,12**
Euroszeptikus	–	0,01	0,16***	0,40***
Konstans	1,84***	2,28***	2,43***	2,37***
N	451	537	502	756
R ²	0,15	0,13	0,19	0,29

Forrás: Lásd 6. ábra.

A 2. táblázat folytatását lásd a következő oldal alján.

Ezen kívül különbség van még iskolai végzettség és településtípus szerint: az alacsonyabb iskolai végzettségűek és a kisvárosban élők tekinthetők inkább szuverenistának.

A regressziós modellek tanulságait összefoglalva három dolgot fontos kiemelni. Egyrészt azt, hogy az EU-val kapcsolatos elképzelések a csatlakozást megelőzően nem kapcsolódtak még össze az általánosságban vett szuverenitásproblematikával, ez csak később történt meg. Másrészt már 2003-ban látszik pártpreferencia szerint egy baloldal-jobboldal elkülönülés, mára pedig egyértelműen a jobboldaliak ügyévé vált ez a kérdés, számukra minden más csoporthoz képest fontosabb. Végezetül, a modell magyarázóereje messze 2023-ban a legmagasabb, a vizsgált változók szerepe tehát megnőtt.

5.2. Az EU-s attitűdök és a pártpreferencia növekvő szerepe

A regressziós együtthatók értékének növekedése afelé mutat, hogy a magyar lakosság szuverenitáskérdésekről alkotott véleményei EU-s attitűdök és pártpreferencia szerint polarizálódtak. Ennek szemléltetésére megnéztem a szuverenitáscsoportok két változó szerinti megoszlásának időbeli változását (7. és 8. ábra). Az eredményekből látszik, ahogyan (párhuzamosan a jobboldali pártok előretörésével) egyre inkább a jobboldalhoz köthető a szuverenizmus. 2003-ban még csak a gazdasági szuverenizmus tekintetében vannak különbségek (a fideszesek sokkal nagyobb arányban sorolhatóak ide, mint az MSZP és az SZDSZ támogatói), 2013-ra viszont már politikai szuverenizmus szerint is. Ekkor leginkább a Jobbik tömöríti azokat, akik politikai kérdésekben is szuverenisták, 2023-ra ez már elsősorban a Fidesz (és a jóval kisebb támogatottsággal rendelkező Mi Hazánk). Ebben az évben a másik nagy politikai tömb, az ellenzéki összefogás majdnem fele a nem szuverenista állásponton volt. Összességében tehát növekvő polarizációt látunk, főként a politikai szuverenizmust illetően.

A 2. táblázathoz tartozó megjegyzések:

^a: Az 1995-ös adatokban a 'szakmunkás' és az 'érettségi' végzettségek összevonva szerepelnek, így a táblázatban is.

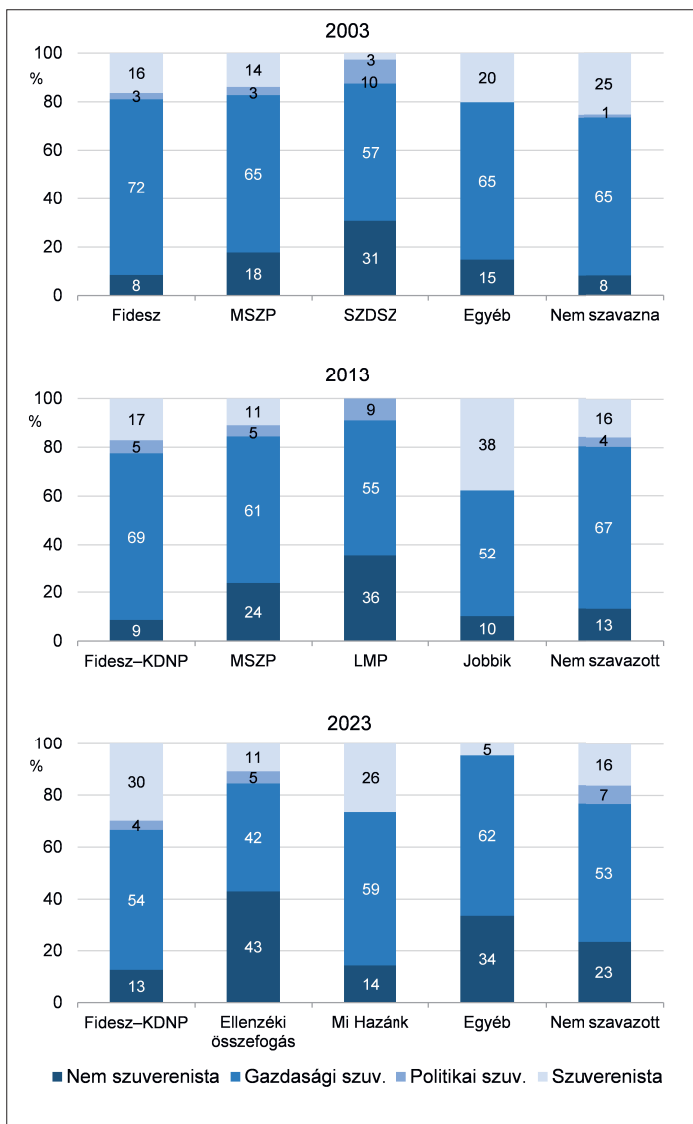
^b: Az 1995-ös adatokban a státusz változóknak más kategóriái vannak: 1 – 'alsó osztály és munkásosztály'; 2 – 'alsó középosztály'; 3 – 'középosztály és felső középosztály'.

^c: A pártpreferencia változó az adatfelvételkor aktuális politikai kontextusnak megfelelően minden évben más pártokkal szerepel. A regressziós modellekben a referenciaérték mind a négy esetben a Fidesz volt, mínuszjel található a cellában azoknál a pártoknál, amelyek az adott évben nem szerepeltek válaszhetőségként, vagy a minta 3%-ánál kevesebben választották.

^d: 1995-ben és 2003-ban a pártpreferenciát mérő kérdés „Ha most vasárnap lennének a választások...” megfogalmazásban szerepelt, míg 2013-ban és 2023-ban az volt a kérdés, hogy a válaszadó melyik pártra szavazott a legutóbbi parlamenti választásokon.

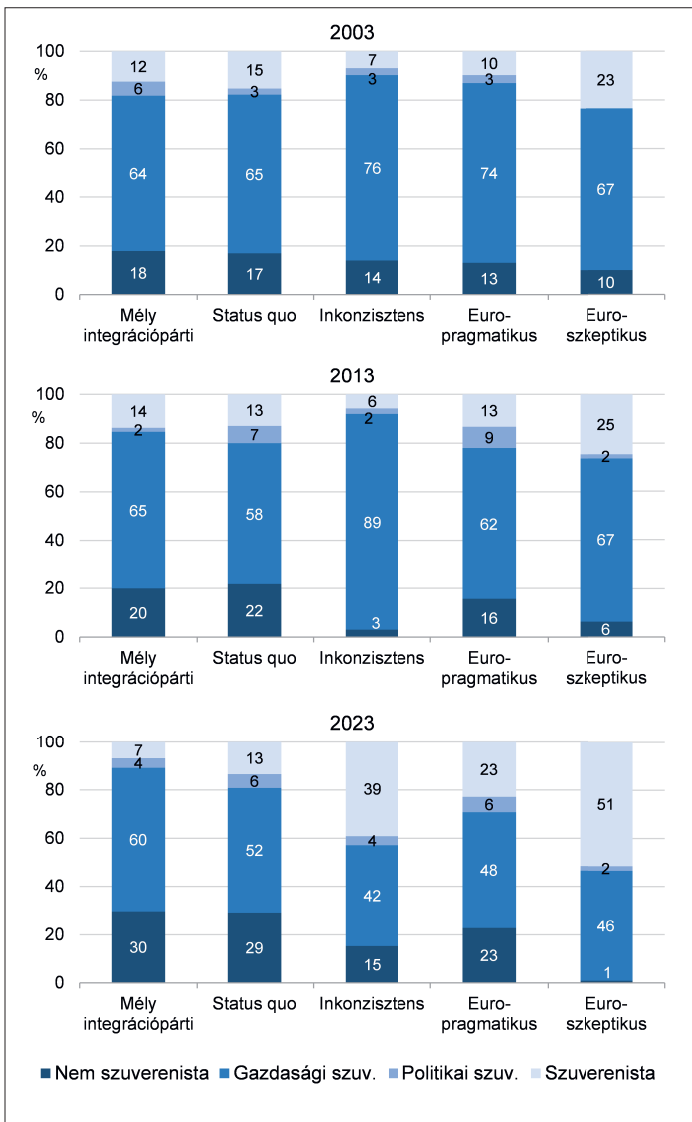
A 2003-as és 2013-as modell alacsonyabb esetszáma nagyrészt annak köszönhető, hogy az EU-tag-sággal kapcsolatos kérdésnél jóval magasabb volt a 'nem tudom' válaszok aránya. Azonban az együtthatókon nem változtat érdemben, ha ezeket az eseteket külön kategóriaként szerepeltetjük a regresszióban. Szignifikancia szint: **p<0,05; ***p<0,01.

7. ábra. A szuverenizmuscsoportok pártpreferencia szerinti megoszlásának változása Magyarországon, 2003–2023 (%)

Forrás: Lásd 6. ábra.

8. ábra. A szuverenizmuscsoportok EU-s attitűdcsoportok szerinti megoszlásának változása Magyarországon, 2003–2023 (%)

Forrás: Lásd 6. ábra.

A tanulmány szempontjából a pártpreferenciánál fontosabb kérdés a szuverenizmuscsoporthoz EU-val kapcsolatos attitűdjeiben történő változás, amely azonban az előbbihez nagyon hasonló trendet követ. 2003-ban a gazdasági kérdésekről alkotott vélemények a meghatározóak a különbségekben, 2023-ra azonban már teljesen más a kép. Egyértelműen kirajzolódik, hogy a mély integrációpártiak tartják a legkevésbé fontosnak a politikai szuverenitás érvényesítését, őket követik a *status quo*-t fenntartani kívánók, majd az europragmatikusok, végül a két kilépéspárti csoport. A 8. ábra kevés kétséget hagy afelől, hogy mára a szuverenitáskérdések a lakossági attitűdökben is összekapcsolódtak az Európai Unió megítélésével.

6. Összefoglalás

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy felmérjem a szuverenista beállítódások elterjedtsége, az Európai Unióval kapcsolatos attitűdök, illetve a kettő összekapcsolódásának alakulását Magyarországon az EU-csatlakozást megelőzően és az azóta eltelt időszakban. Az ISSP-vizsgálatok 1995 és 2023 közötti nemzeti identitás témakörben készült felvételeinek magyar adatai azt mutatják, hogy a szuverenista vélemények elterjedtsége időben viszonylag stabilnak mondható.

A magyarok abszolút többsége van az ország gazdasági szuverenitását hangsúlyozó megoldások pártján, bár enyhén csökkenő mértékben. A kizárólag politikai szuverenizmus nem jellemző, ám a lakosság növekvő része, mintegy egyötöde mindkét vonatkozásban szuverenista állásponton van, egynegyedük pedig egyik vonatkozásban sem. Bár az EU-val kapcsolatos attitűdök viszonylag stabilan és egyértelműen pozitívak a csatlakozás körüli időszak óta, 2013-ban csökkenést mutat a kedvező megítélés, amely 2023-ra visszaugrik az EU-csatlakozás körüli rendkívül magas szintre. Ez a helyzet akkor is, ha kizárólag a tagsággal vagy az integráció mélységével kapcsolatos attitűdöket nézzük, és akkor is, ha a két dimenziót egyben vizsgáljuk. Továbbá ugyan a magyarok nagy többsége az Európai Unió tagjának szeretné tudni az országot, csak egyharmaduk akar a tagállamokénál nagyobb hatalmat adni az EU-nak. Jelentős tehát azok aránya, akik nagy fontosságot tulajdonítanak a tagállami kereteknek egy szupranacionálisabb EU-val szemben.

A szuverenitáskérdések és az EU-s attitűdök közti kapcsolat vizsgálatából az derült ki, hogy az EU-val kapcsolatos elképzelések a csatlakozást megelőzően még nem kapcsolódtak össze a szuverenitásproblematikával, ez csak később, a 2010-es években történt meg. Végezetül, növekvő polarizáció látszik a magyar társadalomban mind az uniós attitűdök tekintetében, mind pártpreferencia

szerint. Ezek az eredmények afelé mutatnak, hogy nem magától értetődő, hanem társadalmi-politikai kontextusfüggő, hogy a szuverenista beállítódások mentén mely konkrét aktorok vannak azonosítva a nemzeti szuverenitásra veszélyt jelentő elemként.

Irodalom

- Bíró-Nagy A. – Szászi Á. (2024): 20 év után: Az Európai Unió közpolitikai percepciói Magyarországon. In: Bíró-Nagy A. – Medve-Bálint G. (szerk.): 20 év az Európai Unióban: Magyarország uniós tagságának közpolitikai mérlege. Budapest: Osiris Kiadó, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 256–278. p.
- Bodin, J. (1987): Az államról. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Boomgaarden, H. G. – A. R. Schuck – M. Elenbaas – C. H. De Vreese (2011): Mapping EU attitudes: Conceptual and empirical dimensions of euroscepticism and EU support. *European Union Politics*, Vol. 12, No. 2., 241–266. p., DOI: <https://doi.org/10.1177/1465116510395411>.
- De Spiegeleire, S. – C. Skinner – T. Sweijts (2017): The rise of populist sovereignty: What it is, where it comes from, and what it means for international security and defense. The Hague: The Hague Centre for Strategic Studies.
- Fabbrini, S. – T. Zgaga (2022): Sovereignism and its implication: The differentiated disintegration of the European Union. EU3D Research Paper, No. 22.
- Fabbrini, S. – T. Zgaga (2024): Right-wing sovereignty in the European Union: Definition, features and implications. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, Vol. 62, No. 2., 341–359. p., DOI: <https://doi.org/10.1111/jcms.13497>.
- Friedrich Ebert Stiftung (2021): European sovereignty. Survey by Ipsos on behalf of the Fondation Jean-Jaurès and the Friedrich-Ebert-Stiftung. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.
- Jakab A. (2020): Nemzeti szuverenitás és Európa. Az Eötvös Csoport 2020. február 12-én tartott vitaestjén elhangzott előadás. Ellensúly – közéleti folyóirat weboldala, <https://ellensuly.hu/nemzeti-szuverenitas-es-europa/>.
- Karácsony G. (2004): Az EU-csatlakozás támogatottságának meghatározói Magyarországon. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): Társadalmi Riport 2004. Budapest: TÁRKI, 456–470. p.
- Mazzoleni, O. – G. Ivaldi (2022): Economic populist sovereignty and electoral support for radical right-wing populism. *Political Studies*, Vol. 70, No. 2., 304–326. p., DOI: <https://doi.org/10.1177/0032321720958567>.
- Milward, A. S. (2000): *The European rescue of the nation state*. London: Routledge.
- Tóth I. Gy. (2022): Kompország lakói 2022-ben: Az USA, az EU, Oroszország és Kína megítélése a magyar közvéleményben. In: Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.): Társadalmi Riport 2022. Budapest: TÁRKI, 431–453. p.
- Walker, N. (2020): The sovereignty surplus. *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 18, No. 2., 370–428. p., DOI: <https://doi.org/10.1093/icon/moaa051>.